

ZAJEDNIŠTVO I FUNKCIJA UMJETNOSTI U SAKRALNOM PROSTORU

TOMISLAV PREMERL

(Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb)

UDK 7.04:726.5

726,5:7.04

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 19. V. 1996.

SAŽETAK. Ovaj problem u crkvenoj umjetnosti bio je prisutan tijekom povijesti, ali se uvijek skladno rješavao u suzvučju s teološkim načelima i razvojem umjetnosti, uvijek u duhu svoga vremena. Nakon gubitka duhovnog jedinstva svega stvaralaštva u našem stoljeću, problem sakralnog prostora i njegova umjetničkog izraza (oprostorenje sakralnog) postaje vrlo upitan. Gube se stare vrijednosti, a sustavno se ne nalaze nove, pa se kreativni izraz sakralnosti rijetko prepoznaje. Izgubila se iz svijesti i unutarnjeg duhovnog osjećanja »slika crkve« i njezino umjetničko oblikovanje *Vječnog*, *Svetog* i *Lijepog*. Tekstom se pokušava definirati sakralni prostor na više razina: što bi on i kakav morao biti danas, ako je to moguće i na koji način. No, složenost i slojevitost sakralnog prostora uklapa se oduvijek u teorijski slijed mišljenja o arhitekturi i umjetnosti, kako u povijesti tako i danas. Ipak, posebnosti koje on nosi u svom iskazu teško nam je u ovom vremenu definirati zbog bojazni da se one u svojoj suštini neće razumjeti. Teško nam se danas sužvijeti s povijesnim sakralnim prostorom, a još teže uspostaviti odnos s novim sakralnim prostorom. No, upravo zato jer novi prostor ne počinje svoj stvaralački slijed od vječnih i istinitih povijesnih konstanti; a našim vremenom i sviješću oprostiti te konstante često se čini nepremostivim i nedostižnim zadatkom. No takav stvaralački i intelektualni napor rijetko smo poduzimali. Umjetnost je dio složene duhovne funkcije u cjelovitosti sakralnog prostora, ona je svojim oblikom dio cjelokupnoga aktivnog duhovnog, individualnog i kolektivnog sudjelovanja u kontaktu s *Vječnim* i *Svetim*.

Postavlja se i pokušava odgovoriti na pitanje što je sakralni prostor kao suvremeno djelo danas i koje stvaralačke elemente nameće umjetnosti, na koji način suvremena umjetnost odgovara na njih, te napokon kako se kroz njih ostvaruje kao kreativni doseg vremena.

Posebnost zadatka u oblikovanju sakralne umjetnosti iziskuje kreatora koji sjedinjuje vjerske i kreativne vrline, te niz čimbenika proizašlih iz njih.

I.

Problem o kojem govorim bio je prisutan tijekom povijesti u svakom razmišljanju i u konkretnom građenju sakralnog prostora, uvijek se po sebi nametao kao ključan čimbenik ostvarivanja sakralnoga prostora, pregradnji, rekonstrukcija, adaptacija, opremanja, prestilizacija itd. Uvijek se je on i logično rješavao u slijedu povijesti umjetnosti i nikada nije postao kočnica ili bezizlaze u kreativnom smislu, kao što se to danas dešava, osobito u našim prilikama. Pitanja sakralnoga prostora i zajedništva umjetnosti kroz taj prostor nerješava je sprega u ad hoc postavljenim zadacima na način nervozne, ishitrene i površne akcije, jer njegov je spoznajni ključ sasvim druge dimenzije, pa tako i put ka njegovu raspletu.

Povijest umjetnosti i arhitekture velikim je dijelom i povijest sakralnog prostora. Tek od velike i ključne, sveobuhvatne svjetonazorske preobrazbe u 19. stoljeću gradnja sakralnih građevina postaje sporedni dio arhitektonske djelatnosti, ona se gubi ne samo u kvantiteti, već prvenstveno u iskrenoj vrijednosti koju je poviješću nosila, prestaje biti kulturološki fenomen usko spleten u cjelovitost duhovnog i stvaralačkog djelovanja. Zato je i kritičko ispitivanje sakralne arhitekture 20. stoljeća složena zadaća, tim više, jer naše stoljeće obiluje ogromnim i kontroverzним, često agresivnim i naprasitim lomovima svijesti i naravno, zabunama u praktičnoj provedbi. Kao dio stvaralaštva, sakralna je arhitektura bila izložena svim promjenama i umjetničkih i ideoloških programa, a da njezina osnovna zadaća nije mogla doći u pitanje. Zanimljivo je danas već pratiti kako se to zbivalo, pa nam je dozvoljeno da pokušamo nakon skoro već jednoga stoljeća kritičkim pristupom sabrati i klasificirati padove i dosege izražaja sakralne arhitekture i umjetnosti, te ocijeniti njezina djela s našeg gledišta. Kroz ovo burno stoljeće crkvena je umjetnost, posebno graditeljstvo, uz krupne, u umjetnosti ključne perturbacije, prolazilo i kroz niz političkih režima koji su svi znatno utjecali na njegov razvoj. Kreativni dosezi i padovi dijelom se poklapaju s političkim režimima, ali nas ovdje više zanimaju umjetnička vrijednost, utjecaji i veze našega stvaralaštva u sustavu cjelokupnog razvoja crkvenog graditeljstva 20. stoljeća u svijetu, ili barem u našem srednjoeuropskom okružju.

Ipak, zanimljivo je i očito da se moderna arhitektura¹ u svojoj vitalnosti i u svom kompletnom dijapazonu uvijek, iako usput, interesirala za ostvarivanje sakralnih prostora i da je upravo gradeći sakralni prostor i tu postigla mnoga svoja velika dostignuća, kako u svijetu tako i kod nas. I suvremena arhitektura² često se danas bavi problemom sakralnih gradnji, posebice u našoj sredini posljednjih godina.

Slika crkve u sakralnom smislu oduvijek postoji u čovjeku, no kakva je ona danas kada su ljudi izgubili središte, autentičnost življenja, zaboravili povijest ili je površno prihvaćaju, kada su izgubili napokon i slijed povijesnoga mišljenja? Kako ostvarivanje sakralnog prostora nije tek prostorom oblikovano zadovoljavanje potreba (oblikovni okvir za te potrebe), što je čisti arhitektonski zadatak koji će arhitektura ostvariti svojim kreativnim dosegom, potrebno je ukazati, možda i pokušati definirati, što je zapravo sakralni prostor i kako se je on u povijesti ostvarivao, tj. kako ga je moguće i danas ostvariti. Taj zadatak za arhitekturu je ipak ponešto drukčije dimenzije i jedne drukčije složenosti od svih ostalih arhitektonskih zadataka. Jednostavno, crkveni prostor mora biti duhovno mjesto u kojem se čovjek susreće sam sa sobom i s Bogom, intimno, ali i u zajedništvu, dakle, mora pružati mogućnost intime i kontemplacije, ali i zajedništva u liturgijskom slavlju. To je pojam crkve od prvih vremena. Duhovni rasap našega stoljeća doveo je do drukčijeg poimanja sakralnosti, ili bolje rečeno, nije se o tome uopće mislilo, tj. nije se oformio pojam sakralnosti u našem vremenu. Ostaje pitanje, kako ga tražiti.

¹ Moderna arhitektura, zbirni naziv za cjelokupno arhitektonsko stvaralaštvo koje odbacuje stilska obilježja (historizam) 19. stoljeća i nastoji se u teoriji i praksi graditi na principima funkcionalizma i konstruktivizma, te mnogih usporednih umjetničkih pravaca s početka 20. stoljeća. Njezini korijeni (primat funkcije) sežu duboko u 19. stoljeće, a njezina egzaltacija uslijedila je inauguracijom funkcionalizma u uskoj vezi s konstruktivizmom (L. H. Sullivan), a osobito s Le Corbusierovim programom nove arhitekture s početka dvadesetih godina. U Hrvatskoj, to je razdoblje uglavnom između dva svjetska rata.

² Suvremena arhitektura, zbirni naziv za razdoblje razvoja arhitekture nakon Drugog svjetskog rata do danas.

Građevina crkve u povijesti je bila uglavnom kolektivno djelo graditelja, zidara, klesara (kipara), drvodjelaca, slikara i niza drugih obrta koje danas kvalificiramo umjetničkim aktivnostima, a tek je u izuzetnim prilikama građevina bila samo u svojoj osnovnoj koncepciji djelo pojedinca i to tek od renesansnog vremena (Brunelleschi, Alberti, Bramante, Michelangelo, Palladio). Danas je građevina crkve isključivo graditeljevo autorsko djelo, a gubitak kolektivne svijesti, koja je savršeno funkcionirala u prošlosti, danas mora zamijeniti jedan graditelj s pretpostavkom da živi s povijesnošću vremena. Tu je ključni problem našega vremena, jer sada graditelj, sam svojom umjetničkom imaginacijom, mora živjeti kolektivnu svijest koja ipak, ma kakva bila, postoji.

Za graditelja tema crkve je vrlo intrigantna i veliki je izazov imaginaciji u pomirenju oblika i jedne posebne funkcije na koju danas nismo niti kao arhitekti navikli, a to je duhovna funkcija sakralnoga prostora. Jer u sakralnom je prostoru sve podređeno doživljaju, osjećaju, duhovnom odnosu sa sobom i u zajedništvu s ljudima, te s duhovnim prožimanjem Boga. Toj funkciji primarno je sve podređeno. Graditi crkvu, dakle, silno je zahtjevna tema. Praktična težina zadatka pred graditeljem očituje se tek u rješavanju primarne fizičke funkcije i u konstruktivnom svladavanju prostora, iako i ono već spada u viši red stvari, jer ideja o konstrukciji nositelj je i ključ cjelokupne prostorne zamisli. Sve ostalo nije zadatak u klasičnom smislu, niti je odgovor primarnoj funkciji, sve ostalo jest stvaralaštvo koje teži izražavanju vlastite duhovne imaginacije i misaonog i kreativnog prožimanja, otvarajući dakako i nova pitanja. Cijeli kompleks crkvene umjetnosti i njezina poslanja trebalo bi razložiti i preispitivati isključivo s tog stajališta.

Složenost i slojevitost sakralnog prostora uklapa se u teorijski slijed razmišljanja o arhitekturi u povijesti i danas. Posebnost koje on nosi u svom iskazu teško nam je u ovom vremenu definirati upravo zbog bojazni da se ta definicija neće ili neće moći u svojoj suštini razumjeti. No, moramo pokušati analizirati povijesni sakralni prostor na način sužvljenja s duhovnom sferom pojedinih povijesnih razdoblja, koliko nam je to moguće, te naravno, s duhom oblika koji je tu sferu okruživao i gradio. Teško je pratiti povijesni slijed tim načinom i pri tome ostati stvaralački kritik svoga vremena.

Pogledajmo što se događa danas kada moramo intervenirati u postojeći vrijedan povijesni prostor. Ubrzo nailazimo na niz sukoba u sebi samima, jer osim shvaćanja prostora prošlosti i uživljanja u duhovnost određenog povijesnog razdoblja, mi danas na svoj način moramo pokazati vlastiti odnos prema povijesti i sadašnjosti, te prema mogućem budućem, moramo se izraziti svojim shvaćanjima duhovne, religijske i prostorne svijesti našega vremena u kojem jedino možemo stvarati. Jasno je da je, u našem vremenu duboko poljuljane svijesti o vlastitosti sredine, teško pronaći i osnovne odrednice koje bi bile biljezi za ovakvu stvaralačku pustolovinu. Nije više vrijeme avangarde i eksperimenata, vrijeme je sustavnog, nažalost još malobrojnog, traženja odrednica i preispitivanja povijesti koja nam već ozbiljno izmiče, vrijeme je pronalaženja svih starih vrijednosti koje još možemo shvatiti i osjetiti da bismo ih konačno i trajno sačuvali kao stvaralački potencijal za sebe i za buduće vrijeme. Jer isto što se događa u odnosu prema povijesnom prostoru vrijedi i za odnos prema novostvorenom djelu.

Svako djelo duha određeni je znak postojanja, no crkva je znak Vječnoga (nadnaravnoga), Svetoga i Lijepoga³, što ću kasnije razložiti. Pa ako je crkva znak, ona je i mjesto sjećanja, intimne potrebe, liturgijskog zajedništva i naše budućnosti, a to znači da je ona već na početku djelomično definirana, pa je arhitektura i sva umjetnost koja se događa u crkvenoj građevini već i oblikovanje tog znaka. Ne bih se složio s Umbertoom Eco koji govori o semiotici arhitekture.⁴ Iako nam arhitektonski kodovi govore kako bi trebala biti sagrađena crkva, ne bismo je na taj način mogli i dobro sagrađiti, jer kod je stvoren kao zbir svih stvaralačkih elemenata povijesno ostvarenog, dok će poriv, impuls i sama stvaralačka gesta ostati tajna koju niti stvaratelj ne zna objasniti, osim svojim djelom. Ako je umjetnost prisutna u određenom prostoru crkve, a morala bi biti, onda je ona dio složene duhovne funkcije. Kad umjetničko djelo sudjeluje u građenju sakralnog prostora, ono je nadahnuto iskonskom stvaralačkom slobodom, ali samo onda kada graditelj, kipar, slikar, oblikovatelj u širem smislu i sam uspostavi vlastiti odnos prema duhovnosti. Velika su djela upravo nastala kao određeni zadatak u sklopu tako shvaćene funkcije cjelovitosti prostora.

II.

Ne zanima me ovdje i sada toliko povijest sakralne arhitekture, iako bez njezina poznavanja ne možemo kvalificirano ocjenjivati, koliko me zanimaju ona stvaralačka dostignuća koja u sebi i oko sebe postavljaju bezbroj pitanja isključivo arhitektonске naravi. Zanima me, dakle, što je sakralni prostor kao suvremeno djelo danas te sva pitanja koja taj prostor nameće arhitekturi, i na koji način suvremena arhitektura odgovara na njih, te kako se kroz njih ostvaruje kao kreativna disciplina. Pitanja su intrigantna, jer sadržaj je te arhitekture najdirektnije vezan s duhovnim, intimnim i skupnim doživljajem čovjekove prirode. Arhitektu je sakralni prostor uvijek stvaralački izazov, a u našem vremenu vrlo upitne civilizacijske kohezije, vremenu gubitka sredine, a i traženja nove misaone sredine s vapajem za duhovnim jedinstvom, novi sakralni prostor najsloženija je prostorna zagonetka. Spontani rasap, a i svjesni gubitak tradicionalnih shema postavio je arhitektonsku misao pred mnoge nepoznanice, često i zablude, a najčešće pred rutinsko rješavanje funkcije lišene svake duhovnosti.⁵

Uza sve prohtjeve, teško je propisati recepturu za projektiranje sakralnog objekta. Pri projektiranju mora se pridržavati osnovnih uputnica Dekreta Drugog vatikanskog koncila,⁶ što je razumljivo vrlo sažeto i općenito, jer upute određuju tek ključna načela u pristupu, ostavljajući ogromnu mogućnost novom oblikovanju, ali i mogućnost šturog

³ Bernardin Škunca, *Liturgijsko-teološka načela za arhitekturu naših crkava*. U zborniku: *Logos kai mysterion*. Makarska 1989., str. 105–124.

⁴ Umberto Eco u knjizi *Kultura, informacija, komunikacija* (Nolit, Beograd, 1973.) na strani 244. kaže: »Ako nam arhitektonski kodovi govore kako treba biti sagrađena crkva da bi stvarno bila 'crkva' (tipološki kod), uz pomoć dijalektike (teorijski već obrađene) između informacije i refundantnosti, moći ćemo pokušati sagrađiti crkvu koja bi se, i pored toga što bi bila crkva, razlikovala od svih koje su do sada videne i koja bi nas zbog toga, obavezala da se molimo i da odnos s Bogom promatramo na do sada neuobičajen način.«

⁵ Anđelko Badurina, *Povijesni razvoj sakralnog prostora*. U knjizi: *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas* (B. Škunca, A. Badurina, F. Škunca). Zagreb, 1987., str. 71–74., Radovan Ivančević, *Sakralna arhitektura, teorija i praksa*. »Čovjek i prostor«, XXXV, 1988., 3 (420), str. 27.

⁶ *Drugi vatikanski koncil – dokumenti* (glava VI, *Sakralna umjetnost i bogoštovni predmeti*, str. 63–71. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986.

zadovoljenja bez kreativne duhovnosti. Vrlo sustavno objasnio je Bernardin Škunca osnovna liturgijsko-teološka načela za arhitekturu novih crkava⁷ na primjeru nove franjevačke crkve u Rijeci.⁸ Da bi arhitektura i umjetnost stvarno bile u službi živoga događanja u liturgiji, Škunca objašnjava tri osnovna liturgijsko-teološka načela za gradnju crkve i razumljivo ih razlaže.

To su: načelo *Vječnoga* ili nadnaravnoga, načelo *Svetoga* i načelo *Lijepoga*, ističući također, da sva ta tri načela moraju funkcionirati u zajedništvu. Ali ovo izvrsno teološko i liturgijsko razglabanje trebao bi arhitekt razumjeti i u prvom redu osjetiti kao kreator i kao čovjek vjere, proživjeti ga, imati u svojoj memoriji možda već od djetinjstva, naravno, slikovito rečeno. Eto velikog problema: u istoj arhitektovoj osobi morala bi biti sjedinjena i vjerska i kreativna vrlina, te još niz faktora koji izlaze iz njih. Crkva zato i nije zadatak koji se »rješava« u klasičnom smislu, ona se proživljava, a na konkretnom zadatku radi se s ljubavlju iz koje se oslobađa i maksimalna kreativna imaginacija od »ideje o prostoru« do tehničkih rješenja.

Naravno da graditelj nije i ne može biti teolog, ali mu teološka načela moraju biti jasna i on ih mora prihvatiti i utkati kroz svoje stvaralaštvo od samoga početka, od svoje osnovne »ideje o prostoru«, jer će ih prostorom oblikovati, prostorom će ih izraziti, naglasiti *Vječno* i nadnaravno.

Kako prostorom izraziti *Vječno* i *Sveto* ostaje pitanje bez odgovora. To pitanje ostaje, dakle, rješivo tek uz duboku produhovljenost graditelja, njegovo iskonsko osjećanje i stvaralačko traženje. Projektiranje, nastajanje djela ovdje je teorijski, možda, najsloženiji proces arhitektonskoga osnivanja, gdje oblik gradi misao utkanu u stvaratelja, oblik izražava na sebi svojstven i moguć način tu misao, oživotvoruje pojmove koji zatim moraju uputiti, poticati i odražavati svako od spomenutih načela. Ostale likovne umjetnosti u prostoru su crkve stopljene s arhitekturom i samo u čvrstom zajedništvu ostvaruju svoju funkciju, stvaraju okvir za duboko prostorno doživljavanje u kojemu vjernik, i ne samo on, može osjetiti prisustvo *Vječnog*, nadnaravnoga, *Svetog* i *Lijepog*.

Građevina crkve i sva umjetnost koja je cjelovito oblikuje kao materijalni predmet, mjesto je za duhovni susret s Bogom, s *Vječnim*. Umjetnost i arhitektura moraju, dakle, upućivati na Boga, crkva je mjesto susreta vremenitog s *Vječnim*.⁹

Vječnost se niti u filozofskom niti u teološkom smislu ne može izraziti materijom, a ipak je na graditelju i umjetniku da to učine na svoj »nemoćan« način; pa i obične jednostavne riječi molitve uspostavljaju razgovor s Bogom. Baš u tom srazu, pred tom nemogućnošću čovjek će otvoriti svoj stvaralački genij, koji mu je, naravno, po Bogu dan. Sva stvaralačka dimenzija nadvremenskog – *Vječnog*, ostatak će uvijek nedorečena, ali u toj ćemo nedorečenosti otkriti da oblik – djelo nije samo nositelj misli, već oblik

⁷ B. Škunca, navedeno djelo

⁸ Boris Magaš, *Franjevačka crkva Sv. Nikole na Krnjevu, Turrijicu u Rijeci*, 1988. Sam autor (B. Škunca) ovdje je upao u opasnu zamku. Nakon izvrsno razrađenih i objašnjenih načela, uzima za njih primjer nove crkve koja je gotovo suprotnost tim načelima. Škunca nam pruža sjajno izlaganje teologa, ali je u odabiru primjera uskraćen to tumačiti s kreativnog, arhitektonskog i likovnog gledišta, jer shvaćanje je prostora, njegova govora i htijenja za izrazom, kompleks jednog drugog reda kojega treba dokučiti isključivo kreativnim načinom. No, pitanje je, je li Škunca uopće imao neki relevantan primjer u nas za objašnjavanje spomenutih načela. Vjerojatno nije, ali također nije prepoznao niti primjer koji je odabrao za objašnjenje načela. Ipak, to nimalo ne umanjuje sjajan teorijski pristup načelima nove arhitektonske gradnje.

⁹ B. Škunca, navedeno djelo, str. 107.

postaje misao sama, sjedinjena s čovjekom u komunikaciji s *Vječnim*. To je poticaj i smiraj, to je nadanje i radost, jer približiti se shvaćanju *Vječnog* znači slobodu koja nam je od Početka obećana i do koje treba doći. Stvaratelj samo svojom nadahnutom sposobnošću i slobodom te suživljavanjem gradi vlastitu ideju *Vječnoga* kojom će moći materijalizirati, naravno u svojoj mogućoj viziji, Nadnaravno.

Tijekom povijesti ovaj se stvaralački proces uglavnom skladno razvijao, a pratimo ga danas kroz povijest umjetnosti koja je velikim dijelom i povijest sakralnog prostora. No, ima li suvremena arhitektura i umjetnost stvaralačke snage za nove, danas shvatljive simbole i nove izražajne oblike *Vječnoga*? Ideja *Vječnoga* i danas je temelj doživljaja vjere, pa je u sakralnoj umjetnosti treba oblikovati, da bi ona uopće i nosila obilježja sakralnog. Svijest o *Vječnome* jedna je od temeljnih vrijednosti kršćanstva, pa bi ona trebala biti polazište u poimanju i građenju sakralnoga prostora.

Po čemu su pak materijalna crkva-građevina ili umjetnički predmet *Sveti*, tj. u kojem smislu oni moraju biti *Sveti*, za razliku od profanog prostora? Mjesta bogoslužja zovemo *sveta* mjesta, jer time ističemo određenu razliku u odnosu na druga mjesta života, ali ne kao dualizam, jer sve što je stvorio Bog jednako je dobro. Određeno mjesto zovemo svetim u odnosu s Bogom koji je »jedini svet«.¹⁰

Građevina ili umjetnički predmet »jesu sveti« jer su otvoreni i u službi *Svetoga*, čina ili molitve, jer pružaju prikladniju mogućnost duhovne konverzacije sa sobom i s Bogom. Materijalni, umjetnički prostor je, dakle, »svet« tek u relativnom smislu i vrlo mu je daleko poimanje o određenom materijalnom svetom predmetu, što je napokon karakteristika primitivnih religija. Crkva-građevina i sva umjetnost koja je gradi postaju »svetim« u mjeri i smislu u kojima građevina ili predmeti služe kao dostojan ljudski znak i izraz susreta i razgovora sa »Svetim«.¹¹

Građevina, umjetnost i svi primjereno oblikovani predmeti u crkvi moraju biti djelo čovjekova stvaralačkog dara, ali i smišljenog i proživljenog kreativnog genija. Zato crkva u cjelini na vidljiv materijalni način, ljudima jedino stvarno dostupan, iskazuje i govori preko kršćanske simbolike koja je poviješću oblikovala specifičnost graditeljstva, kiparstva, slikarstva i ostalih vrsta umjetničkog izražavanja. Na oblikovatelju, graditelju i umjetniku sasvim je izuzetan zadatak koji od njega traži maksimum stvaralačkoga angažmana, ali i maksimum stvaralačke sposobnosti, naravno, tek u uskom sazvučju sa življenom vjerom.

Crkva-građevina samostalna je zgrada i mora biti znak već u svojem vanjskom obliku, no može biti i dio veće prostorne (arhitektonske) kompozicije, ali i u njoj posebno oblikovno naglašena.

Načelo *Lijepoga* jedno je od tri načela, ne manje važno, jer lijepo jest materijalna kategorija, lijepo vidimo i doživljavamo preko oblika ili sustava oblika (arhitektonski prostor, slika, kip, obrada površina zidova, podova, stropa, svoda, niz predmeta potrebnih za funkcioniranje crkve, liturgijski predmeti, liturgijsko ruho, liturgijske knjige itd.), osjećamo dakle tek preko smišljeno, oblikovane materije, preko vlastitoga stvaralačkog djela, tj. preko umjetnosti. I tek je to naša tema o kojoj želimo dijalogizirati.

¹⁰ isti, navedeno djelo, str. 109.

¹¹ isti, navedeno djelo, str. 109.

I *Vječno* i *Sveto* u sakralnom su prostoru prisutni posredstvom umjetnosti te joj se od početka pridavala ogromna važnost kao ključnom graditelju sakralnog prostora.¹² Zato je nužno, pa i presudno da neizostavne estetske vrijednosti građevine izvana i iznutra i svih likovnih umjetnosti kao jedinstvenoga djela budu usklađene s liturgijsko-teološkim gledištima. Jer, umjetničke će vrijednosti doprinijeti građenju sakralnog prostora tek ako poštuju načela koja liturgija postavlja pred njih same.

Crkva je uvijek bila i ostala otvorena svim načinima estetskog izražavanja i svim mijenama umjetničkih (estetskih) nazora, proizašle iz njezine teološke univerzalnosti i vjere otvorene svim narodima i kulturama, pa ni estetsko izražavanje nikada nije vezala isključivo uz jedan način. U dokumentima Drugog vatikanskog koncila ova je preporuka jezgrovito naglašena.¹³

U prošlosti, europski su stilovi bili često prenošeni u druge kulturne sredine (Latinska Amerika), ali i tu su doživljavali lokalne modifikacije. Danas međutim, upravo je suprotna intencija, želi se naglasiti autohtonost drugih kultura, pa je upravo sakralna umjetnost za to najpozvanija, a njezina se univerzalnost očituje baš u poštivanju autohtonih kultura diljem svijeta, pa i u regionalnim povijesnim okvirima unutar same Europe. Univerzalnost estetskih vrijednosti postala je novo bogatstvo u »jedinstvu različitosti«.

U našoj sredini, za nove gradnje, to je osobito značajno, jer takav pogled na stvaralaštvo otvara niz kreativnih mogućnosti kojima se može izraziti i nacionalna povijesna vlastitost u okviru kršćanske univerzalnosti. Naša je graditeljska baština vrlo bogata i raznolika; ona je mogućí izvor, ali samo u prenesenom smislu, a to će biti moguće tek pomnim izučavanjem povijesti crkvene umjetnosti na našem tlu. Naravno, treba se paziti skrivenih zamki koje mogu dovesti do prizemnog oponašanja i kiča. Ali stvaralački proces uvijek je povijesni čin, pa u iskrenom i nadarenom pristupu složenoj problematici imamo pravo očekivati određeni stvaralački pomak u ostvarivanju naših sakralnih prostora.

Povijesni prostor nadahnjuje i omogućuje novo, buduće stvaralaštvo, novo vrijeme. Umjetničko djelo prošlosti ostvaruje tako svoje bivstvovanje u vremenu samo u neprestanom dodiru s ljudima i okolinom. Odnos prema djelu mijenja se s vremenom, a djelo samo nosi uvijek svoju osnovnu umjetničku namjeru i smisao.

Sva crkvena umjetnost uvijek je bila, a danas je to osobito važno, znak i simbol nadnaravnih vrednota. Usklađenost liturgije i umjetnosti po svojoj bi prirodi morala isključivati sve, osobito danas, moguće nesporazume i sukobe vrijednosti. Crkveno graditeljstvo i sva umjetnost koju ono objedinjuje uvijek mora služiti zajedništvu liturgijskoga događaja i s njim tek poprma svoj osobiti i sakralni smisao.

III.

U povijesti, arhitektura je kao nositeljica sveukupne crkvene umjetnosti i kao duhovna disciplina savršeno mogla odgovarati i ostvarivati sakralni prostor, vezana uz njega unutarnjim duhovnim ustrojstvom, pa ga je tako i kreativno izražavala. No, kada se

¹² *Konstitucija o Svetoj liturgiji*, glava VII, *Sakralna umjetnost i bogoštovni predmeti*, br. 122, u knjizi: *Dokumenti Drugog vatikanskog koncila*. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972. i 1984.

¹³ istq, br. 123

ta veza poremeti, kao u našem vremenu, kada se izgube čvrsti temelji i međusobne veze, kratki spoj bit će najvidljiviji upravo u sprezi arhitekture kao stvaralaštva i sakralnog prostora kao dosega.

Prepoznavanje povijesnog prostora, osobito sakralnog, složen je intelektualni proces; tu nije samo riječ o individualnom doživljaju, već o priznavanju njegove vrijednosti u širem društvenom sklopu. Jedna od posljedica takvog odnosa stalna je briga o čuvanju povijesnih prostora i omogućivanju njihova postojanja u punom izražaju, bez oskvrnuća naknadnim zahvatima na njima ili u njihovoj okolini.

Bez poznavanja povijesti i posebno našega rasapnog vremena bit će svaka nova kreacija nedostatna i jalova. Zašto je svaka povijesna crkva nama danas vrijedna i lijepa? Ona je više ili manje to bila i u vremenu kada je nastala, a kako njezino vrijeme traje i njezine vrijednosti traju, pa ih još možda znamo prepoznati na kreativan način. Pitajući se o sakralnom prostoru pitamo se nužno o sveobuhvatnoj situaciji duha našega vremena. Svjedoci smo namjernog zaborava naše prošlosti, a proživjeli samo u ovom stoljeću i nasilno zatiranje povijesnih vrijednosti. Namjieran ili nehajan, zaborav je uvijek opasan jer remeti slijed, a u »novom otkrivanju« zaboravljenih stvari neminovne su i grube pogreške. Zaborav je svjesno zatiranje žive misli, a to znači da se misli još uvijek netko boji. Bojeći se takvog stanja duha poči nam je tražiti stvaralačku istinu i pokazati je da bismo umanjili zaborav i uspostavili povijesni slijed tamo gdje je on prekinut. Kriza stvaralačke imaginacije dijelom je usporedna s vanjskim nasilnim preobražajima, ali joj oni nisu i jedini uzrok. Zaborav nije sukladan stvaralačkom duhu, on je problem lijenosti i inercije duha.

Djelatno prisjećanje na prošlost veliki je duhovni napor, ali nužan da bismo osmislili vlastito vrijeme i oblikovali već buduće. Na sva ova događanja sakralni je prostor najosjetljiviji i njega će od svog stvaralaštva najteže biti uspostaviti u novi sustavan red, sukladan vanjskom profanom i unutarnjem duhovnom životu pojedinca i zajednice.

Arhitektura gradi organizirajući zajednički život jedino vlastitom stvaralačkom imaginacijom, a ne nametnutim formuliranim zadaćama na koje »mora« odgovoriti. Njezin pravi uspjeh slijedi tek iz vlastite stvaralačke slobode, zato je treba pustiti da djelatno živi s društvom i da vlastitim načinom pridonosi i gradi društvenu svijest zajedništva, bez ikakvih nametnutih shema izvan njezine stvaralačke i humanističke ideje. A za takav odnos arhitekture i društva u prvom je redu potrebno povjerenje društva isključivo u stvaralačku snagu arhitekture, jer tek će tada zdravo društvo ispuniti svoje humano poslanje i od arhitekture dobiti u potpunosti ono najbolje što ona u tom času može pružiti, odnosno ostvariti se kao misaoni i praktični način života, oblikujući okolinu za sve moguće akcije.

Uz ovaj općeniti arhitektonski prosede zahtjevi sakralnog prostora i umjetnosti nisu oprečni, oni su samo nova stvaralačka mogućnost na koju bi umjetnost uvijek morala biti spremna.

Duhovni poriv i suština prostora kojega se želi sakralno osmisliti uvijek su bili i ostali konstanta, što je samo po sebi razumljivo, ali sakralni se prostor itekako mijenjao u svom oblikovnom izražaju, mijenjao se koliko su se mijenjali i ljudi i njihov povijesni svjetonazor. Mijenjalo se uvijek osjećanje i odnos prema sakralnom prostoru, a ne i istina koju prostor na svoj način želi pokazivati ili dati mogućnost i slobodu da ga čovjek primjerenije i dostojnije može dokučiti. Pitanje je, da li takav prostor kao iskreno

umjetničko djelo može zamisliti i ostvariti onaj tko ne osjeća dubinu i srž kršćanske istine i životne radosti. Ipak, mislim da je u umjetničkom ostvarivanju, u oslobađanju stvaralačke snage i potvrđivanju duhovnog odnosa s predmetom koji se oblikuje, potrebno vjerovati u taj predmet i kao stvaratelj ostvarivati vlastitu istinu, a ona na kraju mora biti i istina djela s kojom umjetnik živi.

Ako se arhitektura nužno okupira intimom čovjeka i ako je zanima sustav i način njegove svijesti, onda je sakralna arhitektura isključivo pitanje duhovnosti. Ali, što sada ostaje arhitekturi? Ostaje joj isključivo pitanje: što je i kakav bi mogao biti novi sakralni prostor, kako ga ostvarivati, od prihvaćanja i spoznaje njegova duhovnog smisla, do prostornih mogućnosti kojima se arhitektura kao stvaralaštvo mora izražavati, dakle, od duha do oblika. Takvi zadaci arhitekture traže naravno, dublja i mnogoznačnija razglabanja, a njih danas rijetko nalazimo. U toj situaciji gubi arhitektura, pa je i na njoj da se o tom problemu pita, ako ga želi na sebi dostojan način ostvarivati kao svoju stvaralačku zadaću.

Arhitektura je znak, crkva kao građevina najuočljiviji je znak, a to i mora biti. Ona je znak, ne zato da samo odaje svoj sadržaj, već je njezino unutarnje duhovno ustrojstvo znak po sebi, pa on nužno zahtijeva i svoje prostorno ostvarivanje. A mogućnosti izraza u suvremenoj su arhitekturi neiscrpane, vrijedne tek onda, kada se zna što znak iskazuje, onda kada nema shema. Ali znak mora biti misao, suština poriva, pa je danas pravi znak vrlo teško pronaći, a njegovi oblikovni i prostorni simboli nažalost najčešće ostaju tek prizemne, plitke i prazne sheme. U mnogim suvremenim sakralnim prostorima, upravo zbog pomanjkanja istinskog osjećanja na putu od poriva do realizacije, nalazimo mnoštvo kiča kao zamjene za nešto što ne možemo ili ne znamo imati, nismo htjeli ili mogli osjetiti ili se pak nismo racionalno i stvaralački uputili u traženje novog izraza. Kad se to ne može, ne zna ili neće, naše je ostvarenje kič, bez obzira na dopadljivost. Opet gubi arhitektura, jer ostvarivanje sakralnoga prostora uvijek je velika mogućnost i prilika arhitektonskom izrazu kao stvaralačkoj poruci. Arhitekturu, uza sve teškoće, utjecaje, zahtjeve, pa i prisile i sve peripetije do njezinog ostvarenja, na kraju ipak grade arhitekti, pa oni u konačnici zorno pokazuju situaciju vremena, prečesto gubitak istinskog odnosa prema zadatku, što je kod sakralne arhitekture svakako i najuočljivije.

Prvo treba pronaći i rasvijetliti problem, a onda tražiti stvaralački odgovor. Stvaralaštvo jest najbolji odgovor, ali onda kada izvire iz vlastitih istina. Sakralni se prostor mora moći osjetiti i znati osjetiti.

Često se postavlja i jedno ishitreno pitanje kao problem, a to je, crkva za »novo vrijeme« i »nove ljude«. I vrijeme i ljudi prolaze svoj slijed tijekom povijesti. Uvijek su ljudi zaboravljali, ali i pamtili. Danas je vrijeme znatnog zaborava povijesti, pa je na stvaralačkom djelu da pomakne površinski zaborav i na svoj način potakne skrivene vrijednosti osjetilne, moralne dubine u ljudima. »Novi ljudi« prihvatit će novo tek ako spontano, mogućnošću vlastitog osjetilnog sustava osjete snagu, poruku i smisao oblikovanog fizičkog okružja (umjetnosti) i ako isto tako spontano to okružje (umjetnost) odgovori njihovoj mogućnosti doživljavanja, jer je ono uvijek veće i snažnije nego što mi to mislimo. Pri tome se ne smije slijepo podilaziti neukom ukusu, već prostornim i kreativnim izrazom treba graditi opće i posebne (sakralne) estetske vrijednosti, znajući da prostor ima moć i određuje način.

Stvaratelj (graditelj i likovni umjetnik) može odgovoriti »novom vremenu« samo onda ako i on istinski pripada tom vremenu, to jest, ako živi povijest i radi slobodno, isključivo vlastitom kreativnom i misaonom sposobnošću, logikom kojoj je temelj stvaralačko nadahnuće, čvrsta i jasna misao o prostoru koji se želi ostvariti i ako sam nosi i živi duhovnost sakralnog prostora. Sve je ostalo logičan slijed stvaranja i put do oblika kao izraza. Naravno, to se zbiva tek u određenim povoljnim situacijama, na određenom mjestu i u određenom vremenu koje po sebi mora biti utkano u ostvarivanju određenog djela.

Još je jedna ključna istina pred graditeljem. Više nego u drugim arhitektonskim sadržajima, sakralni prostor već je u začetku nositelj budućeg vremena. Sakralnom je prostoru, dakle, strano, gotovo odbojno, prihvaćanje mode, trenda i slično, što ne znači da nije podložno i ključnim »stilskim« zakonitostima vremena u kojima je jedino moguće graditi. A nužan tradicijski slijed arhitektura će uspostaviti gradeći »novu tradiciju«; ona to može, njoj je imanentna tradicija »mjesta« na kojem se ostvaruje, njezine su mogućnosti goleme, njezina je misao po sebi već tradicija. Tradiciju ovdje shvaćam vrlo široko. Svako je novo djelo slijed stvaralaštva, a izuzetno je djelo upravo ono u kojem čitamo tradiciju na nov način; po tome je i novo djelo eksces, pomak koji otvara nova pitanja i moguća nova usmjerenja. Misao i praksa moderne arhitekture (kao povijesne kategorije) ugrađena je i nesvjesno u našu današnjicu, pa je moderna postala »nova tradicija« naše prostorne suvremenosti.

IV.

Zanimaju me sada, a to nije nažalost česta tema, rezultati novog sakralnog prostora, onoga koji se ostvarivao od početka ovog stoljeća pa do naših dana. To je burno vrijeme u razvoju i mijenama arhitekture, ali i u poimanju sakralnog prostora i odnosa prema njemu. Ne želim ovdje pisati o povijesnom razvoju, već naznačiti probleme, osobito vrlo problematičan odnos moderne arhitekture prema sakralnom prostoru, te suvremene arhitekture poslije 1945., tj. današnje situacije. Sakralna je arhitektura bila uvijek otvorena svim arhitektonskim problemima i prihvaćala ih je na svoj način, kao nove zadatke. Odgovarala je, dakle, duhu vremena i oblikovala je novu misao o sakralnom prostoru.

Moderna je pak arhitektura prihvaćala sakralne sadržaje i rješavala ih u smislu svoga programatskog htijenja. Dobri su sakralni prostori ostvareni tamo gdje se ta uzajamna akcija uspjela međusobno ispreplesti, a neuspjela je onda, a ima takvih slučajeva, kada se nasilno željelo nametnuti programe izvan duha i životnoga pulsa vremena. Za to su primjer mnoge eklektičke građevine građene u doba moderne i avangarde dvadesetih i tridesetih godina ili danas kada su nesporazumi često još drastičniji. U vrijeme poborničkog djelovanja u trećem i četvrtom desetljeću moderna je arhitektura ostvarivala novi prostor i vrlo dobro je rješavala svoje zadatke donoseći i nove vrijedne prostore.

Crkvene su građevine uvijek bile izazovan zadatak, pa tako i za modernu arhitekturu i mnoge velike arhitekture. No, tu se događa interesantan, ali logičan nesporazum, bolje rečeno nemoć. Moralo je, čini se, doći do konflikta između prostorne ideje novog vremena i tradicionalnog sadržaja, tj. shvaćanja tog sadržaja. Taj se konflikt povlači od začetka moderne dvadesetih godina do Drugog vatikanskog koncila koji je za sakralnu umjetnost najznačajnija prijelomnica. No, razmotrimo prvo razdoblje prve polovine našega stoljeća kada je moderna arhitektura bila u naponu svog stvaralaštva i kada je svugdje htjela ostvarivati djela novih svjetonazora, kako u obliku, tako i u novom duhu i

u novom pogledu na svijet. Konflikt između novog konstruktivnog, funkcionalnog i oblikovnog poimanja prostora te njegovoga pokazivanja i tradicionalnoga shvaćanja funkcije činio se nepremostivim.

Ipak, nova je arhitektura uspijevala ostvariti nove vrijedne sakralne prostore, no ne u potpunosti. Avangarda je sebe označila oblikom, ali ne i duhovnom suštinom sadržaja prostora. Mislim da ga i nije mogla ostvariti. Zato i sakralne građevine tog razdoblja prije Drugog svjetskog rata promatramo i doživljavamo najčešće kao interesantnu arhitekturu, ali ne i cjelovito ostvareni prostor. On je u unutrašnjosti uglavnom ostao nedorečen ili stereotipan. Nije se moglo ostvariti ono prostorno i duhovno jedinstvo kojem danas težimo.

Stagniranjem arhitektonske avangarde od Drugog svjetskog rata pa sve do danas, javlja se opet potpuno izmijenjena situacija. Drugi vatikanski koncil prihvatio je vrlo široku slobodu umjetničkoga izražavanja, promijenile su se i funkcionalne sheme unutarnjeg prostora, jasno s pravim smislom i suštinom, ali tada više nije bilo modernog i avangardnog zanosa niti stvaralačke snage za ostvarivanjem. Arhitektura je pala u letargiju i plovila je bez međaša na zasadama i ostvarenjima prve polovice našega stoljeća, nemajući više euforične kreativne snage.

To je pogotovo uočljivo i danas kada arhitektura proživljava svoj »fin de siecle« u vidu »postmoderne«, kada je izgubila sve ozbiljne kriterije i kada opet želi tražiti neki svoj izmišljeni stil, namjerno zaboravljajući prošlost. Danas je otvorena fantastična mogućnost i sloboda od mišljenja do ostvarenja, sakralni prostor pruža gotovo beskrajne mogućnosti svog oblikovanja, ali događa se tragična situacija da ona nije više sposobna ostvariti takav kompleksan zadatak kao što je građenje sakralnog prostora. On se više ne zna doživjeti, pitanje je može li se doživjeti i može li to svatko; da li je uopće svatko pozvan da gradi novi sakralni prostor? U negdašnjem stilskom jedinstvu postojala je garancija korektnom ostvarivanju, jer ostvarivanje unutar niza zakonitosti uvijek pretpostavlja određeni zadovoljavajući nivo. Umjetnička vrijednost mogla je doći tek poslije toga, ona je naravno, često bila i prisutna, ali velikih pogrešaka nije moglo biti. Duhovnim previranjima u našem stoljeću kada se odbacilo svako stilsko jedinstvo, poremetila se potpuno ravnoteža i nikakve garancije nije više moglo biti. Sada je bio potreban izvanredan napor da bi se ostvarilo djelo koje samo u sebi nosi istinito jedinstvo, a nevezano je i slobodno u svom pokazivanju. Zato u to vrijeme ima malo dobrih i vrijednih pravih sakralnih prostora.

Pitamo se što je moderna i avangardna arhitektura mogla učiniti osim što je ostala zbunjena pred sakralnim zadatkom, ne u formalnom smislu, nego u suštini koju nije znala niti mogla pomiriti u dostojno integralno prostorno rješenje. Pokazala je samo novu arhitekturu s vrlo upitnom sakralnošću. Za arhitekturu toga doba i to je bilo mnogo, ona više nije mogla dokučiti, a nije uvijek niti bila sama kriva. A što je današnja arhitektura kadra učiniti? Tu arhitekturu znamo, njezine graditeljske mogućnosti vidimo na djelu, ali ne i njezin duhovni doseg u sprezi sa sakralnim zadatkom.

Moderna arhitektura prve polovice našega stoljeća nosila je vrijedne nove misli o prostoru i ostvarivala ih je uspješno, ali u crkvenom ustrojstvu nije u potpunosti mogla naći sebe. Danas je obrnuta situacija; crkva traži novi odnos prema sakralnom prostoru i uz najveće stvaralačke slobode želi ostvariti sakralnost novog vremena, ali arhitektura nije više u mogućnosti da odgovori takvom zahtjevu. Što dakle danas raditi u našem nezavidnom položaju? Kao i uvijek u povijesti, potrebno je i opet vraćanje na izvorišta i

ključne istine, ispitivati postignute rezultate duha svih prošlih epoha i onih najnovijih, naravno, analizirati mogući doživljaj, zaći duboko u duhovnu sferu prošlosti i sadašnjosti, ostvarivati provjerenim istinama i graditi vlastito prostorno jedinstvo kao slobodni izraz svog i našeg vremena. Uputiti se treba samosvojno u stvaralačku avanturu znajući, ali i osjećajući pokretački duh koji iskreno mora zračiti istinom. A sve je to uvijek imanentno stvaralačkom duhu, samo treba smoći snage i hrabrosti da se dosegne vlastito duhovno jedinstvo.

Gubitak duhovnosti u mnogim vidovima usporedan je s gubitkom čovjekove sredine, tj. mnogim mjerilima u čijoj se sprezi razvijala civilizacija. Gubitak osjećaja za istinito sakralno, govorim tek o doživljajnom smislu, o sredini i osjećaju za stvaralački izraz u toj sredini, razumljiv je slijed događanja u našem stoljeću. Znamo već da nema više, ili je ima vrlo rijetko, stvaralačke snage i doživljaja duhovnosti koja bi se adekvatno izrazila prostorom kao umjetničkim djelom. Danas su čak rastvorene mnogostruke mogućnosti za novim traženjem kroz otvaranje zajedništvu crkve i naroda. Svjedoci smo i mnogih pokušaja za traženjem novoga prostora, ali vrlo rijetko i traženjem novog sakraliteta koji bi odgovarao našem današnjem senzibilitetu.

Kako oprostoriti sakralni doživljaj kao ključni momenat intimnog vjerovanja u zajedništvu koje više tako rijetko nalazimo; a nalazimo ga još uvijek upravo u sakralnim prostorima gdje se želimo sakupljati. Bili smo predugo opterećeni vjekovnim shemama sakralnih prostora koje su ostale vladati i kad je umjetnička kohezija tog prostora bila već razbijena (19. stoljeće), prošli smo nalet i nesporazume modernizma i našli smo se u slijepoj ulici civilizacijske postmoderne. Vrijeme je ponovnom iskrenom traženju preispitujući povijest i uključujući mnoge poruke i postavke revolucionarnih dosega duha koji su označili ovo stoljeće. Arhitektura npr. jedino može razmišljati na sebi svojstven način i graditi tekovinama koje je sebi izborila u velikoj borbi za oživotvorenjem nove umjetnosti kao novog svjetonazora, prepuna slobode i stvaralačke želje. Traženje se može nastaviti upravo u pokušajima spajanja duhovnog i oblikovnog kroz nepromijenjene stvaralačke istine i zakonitosti, jer tek ćemo tada ostvariti pomak u svijesti i pomak u materijalnom pokazivanju oblika. Treba tražiti i oblikovati novi sensus, mogući novi doživljaj kroz naše vrijeme, shvatiti život oblika kroz ispunjeni duhovni sadržaj; jer oblik je i osjet i misao, odgovor i pitanje, tj. stvaralački upit našoj svijesti i vremenu, upit koji je već po sebi znak što zadire u moguću budućnost. Ako pak oblici iskazuju shvaćanja i težnje duha kao odgovor i pitanje, tada možemo shvatiti da prostor ima moć i određuje način. Nije to ništa novo, ali danas smo zaboravili na ovu konstataciju.

Mnogi su nam procesi u povijesti jasni i danas uočavamo vlastite, individualne i kolektivne probleme, ali često ostajemo nemoćni. Međutim, već i shvaćanje da je tome tako ulijeva nadu i govori o htijenju da probleme prevladamo i da smo na putu k njihovim »riješenjima«. Tražimo, dakle, oblik kao okvir duhovnog i religijskog života, oblik kao snažan psihološki imperativ koji bi omogućio i poticao taj život. U povijesti je to bilo po sebi jasno, pa na povijest ne smijemo zaboraviti. Svaki se stvaratelj neminovno mora vratiti na izvore duhovnosti i u modernim dosezima umjetnosti tražiti punoću izraza da bi otkrio nesagledive stvaralačke mogućnosti za novi život vječne istine koja oduvijek i zauvijek prebiva u nama.

Suvremenost sakralnih objekata osnovna je pretpostavka novom građenju kojemu moraju biti imanentna sva načela moderne arhitekture sa stvaralačkim povijesnim iskustvom i iskonskom osjetljivošću prema religijskom, duhovnom, misaonom i osje-

tilnom doživljavanju. Arhitektura može i mora uvijek na svoj mogući način pridonositi oblikovanju osjetilnosti našega vremena. Jasno je pri tome da odnos Boga i čovjeka ne može biti promijenjen oblikom, on se oblikom tek dostojno pokazuje u različitim vremenima i različitim situacijama, te na različitim stupnjevima shvaćanja, znanja i osjećanja. Nužnost suživljavanja i vlastitog definiranog odnosa prema sakralnosti prostora koji se ostvaruje pretpostavljena je odnosu prema sakralnom prostoru kao vrsti i sadržaju.

Kao i u svakoj gradnji, u sakralnoj i više, do realizacije treba prebroditi niz sukoba i prepreka, od društvenih zahtjeva, urbanističkih nesuglasja, nereda u zamišljanju i ostvarivanju građevinskih kompleksa, do oblikovnih nedoumica i misaonog i stvaralačkog dosega arhitekture same i njezina protagonista – arhitekta. Ostvarivanje sakralne arhitekture itekako pretpostavlja suživot sa svojim graditeljima, a pitanje je koliko i kako ga ona danas može uspostaviti. Kao i svaka arhitektura, crkvena je građevina vrlo životan svijet sa svojom poviješću, dakle, s imanentnim zahtjevima i zakonima, sa svojim suvremenim prohtjevima, svojim mijenama i svojom budućom vizijom. I opet pitanje, ali shvatimo pitanja kao želju i pokušaj odgovora, što možemo danas, kako arhitektonski izraziti sebe, misao arhitekture, društvenu svijest, vrijeme, vlastiti i kolektivni svjetonazor.

Zanemarivši mnoge praktične i društvene probleme oko ostvarivanja sakralne arhitekture kod nas, početak stvaralačkog pitanja, sukoba, nedoumica i neznanja počinje već u prvoj sprezi: naručitelj – arhitekt. Nažalost i često, oba nisu dorasla zadatku. Prvi zato jer u htijenju za suvremenošću ne zna i ne može povezati niti definirati svoj prostorni zahtjev, ne može osjetiti značenje i suštinu arhitektonskog, oblikovnog izraza, s nedostatkom poznavanja povijesti, te uz nesuživljavanje s ključnim imperativima moderne umjetnosti, dakle, bez valera i naravno, bez vlastitog potvrđenog stava.

Drugi, pak slično, iz nepoznavanja povijesti, nesuživljavanja s iskonskim smislom i ozbiljnošću teme te iz nemoći imaginacije, a baratajući suvremenim arhitektonskim vokabularom i tehnikom, misle da znati graditi znači i moći ostvariti slojevitu i složenu duhovnost sakralnog prostora. I jednom i drugom nedostaje stvaralačkog nerva, osjećanja i možda, ovaj put u prvom redu, poznavanja suštinskih kategorija u kojima je i prošlo i sadašnje samo jedan zahtjev. I naručitelj i arhitekt ostaju zbunjeni, ne priznavajući to naravno, pa prvi nije sposoban definirati svoj zahtjev jer mu i samome nije jasan, a drugi prostorno ne može osjetiti i imaginirati nešto što u suštini ne osjeća i ne razumije.

U svijetu se slično događalo, no danas su ti sukobi mnogo rjeđi i manje bolni, jer se mnogo gradilo, ali i s mnogo manje društvenih problema. Kod nas je situacija ponešto drukčija, jer se tek posljednjih godina više gradi; izgrađeno je mnogo, ali s malo dobre arhitekture. Za arhitektonsko stvaralaštvo to je velika šteta, jer je propuštena prilika da se i u tom sadržaju izrazi suvremena misao arhitekture.

Suvremena arhitektura kadra je suočiti se s problemima sakralnog prostora. To je već pokazala i prva moderna, pa i avangardna arhitektura. Danas je crkveno graditeljstvo još slobodnije, oslobođeno mnogih kanona u graditeljskoj shemi, otvoreno i podatno kreativnom oblikovanju. Zato ono izaziva, intrigira, što u jednom smislu može biti izvjesna opasnost od pretjerivanja, gubitka mjere, od oblikovnog formalizma i isključivosti gdje se lako zaboravlja na misao građevine – znaka, kao prostornog izraza duhovnosti, intimnog doživljaja i u prvom redu osjećanja zajedništva koje traži svoj oblikovni izraz. Svaka pretjeranost i formalizam dolaze kada nema pravog osjećajnog i misaonog kontakta s prostorom koji se ostvaruje.

V.

Jedna od važnih zadaća novoga sakralnoga prostora opet je ista kao i u povijesti, što treba posebno naglasiti, a to je, da bude nositelj i objedinitelj umjetničkih ostvarenja, da nosi zajedništvo više likovnih umjetnosti, ne samo zbog svog povijesnog kontinuiteta, nego upravo i najviše zbog suvremenih nesporzuma. Besmisleno je često pitanje: može li suvremena umjetnost odgovoriti sakralnom prostoru? Ako ne može, onda nije umjetnost. Bolnije je problemsko pitanje: kako i na koji način? Ali i to pitanje nema pravog odgovora, jer ne može postojati neka fiktivna umjetnost koja bi mogla, ili ne, doći u sakralni prostor. Svaka sakralna umjetnost nastaje cjelovito u zajedništvu sakralnog prostora, što ne znači doslovno ili istovremeno. Suživot i zajedništvo umjetnosti u sakralnom prostoru odnos je višega reda od pojedinačnih vrijednosti djela. Nezamislivo bi bilo kad bi se npr. jedan crkveni prostor likovno ispunio bez sustava, kreativnog domišljanja i međusobnog prožimanja, od ikonografske funkcije i njezina smisla do pojedinačnih međusobnih odnosa umjetničkih vrijednosti. Čak ni vrijedna umjetnička djela ako nastaju samosvojno i odvojeno od cjelovite zamisli, ne bi bila jamstvo dobrom sakralnom prostoru, već bi to postala galerija-muzej, što bi u prvom redu degradiralo sakralni prostor, a djelima oduzelo njihovu pravu vrijednost. Sakralni prostor ne smije postati muzej, on to unatoč često vrlo vrijednim djelima nije bio ni u povijesti. Jer svako umjetničko djelo u sakralnom prostoru nosi svoju funkciju, ono se doživljava na drugi način u složenom sustavu sakralnog prostora. Zajedništvo sakralne umjetnosti kroz povijest najočitije govori o funkciji umjetnosti u zajedništvu određenog funkcioniranja. Umjetnost je uvijek bila, i njezina je današnja zadaća da bude dio liturgije, a to će se postići tek na način kada će ona izvirati još od prve »ideje o prostoru« pa preko svih faza složenog zamišljanja prostora, preko njegova materijalnog ostvarivanja, do cjelovitosti zajedništva, tj. integralnog djela u kojemu su se prerasle granice između vrsta /arhitektura, slikarstvo, kiparstvo, primijenjene umjetnosti/. Uvijek je bilo tako, no u baroku ocjenjujemo danas kulminirajući doseg ove ideje /Gesamtkunstwerk/. Prema jedinstvenoj, jednoj ideji sakralni je prostor cjelovito i zajedničko djelo, što znači jedinstveno u zajedništvu svih isto produhovljenih kreativnih namjera. Više sudionika, svaki na svoj način gradi prostor, ali tek ako osjeti, prihvati i proživi osnovnu »misao o prostoru«, oko koje se sve objedinjuje. »Osnovna ideja o prostoru« u početku je potpuno apstraktna, ona je impuls od kojega se počinje, pa je i kreativni početak isključivo na graditelju koji je i kasnije ključ svega događaja, sve do konačnog oprostorenja teorijske misli, do vidljivog materijalnog pokazivanja oblika, svjetla i boje. Prostor tada poprima ključnu liturgijsku funkciju – pobjeđuje i gradi doživljaj, sudjeluje u našoj intimnoj molitvi, ili u zajedničkom euharistijskom slavlju, omogućuje kontemplaciju u samoći ili radost kojoj je važno zajedništvo.

Zašto je crkva u povijesti uvijek bila jedinstveno djelo više autora, čak i više vremenskih razdoblja? Za ovaj bismo odgovor morali pozvati u pomoć nekoliko različitih stručnjaka i to bi bila druga opsežna i zanimljiva tema, ali nije nam teško zaključiti da je tome upravo tako. Zanimljivo je konstatirati da slijed građenja crkve nije uvijek rastao u idealnim prilikama, da se autori čak nisu međusobno poznavali jer su živjeli u različita vremena, a sama je građevina nastajala i opremala se u nekoliko stilskih razdoblja. Sve to moglo se zbivati samo u svijetu izražene čvrste povijesne koherencije stalnih i snažnih

osnovnih htijenja i neznatnih i polaganih mijena fizičke funkcije, ali uvijek nepromijenjene osnovne funkcije smisla i načina postojanja sakralnog djela.

Svaki je od umjetnika već unaprijed u svom habitusu osjećao sakralni prostor i u njega ulazio s iskrenim suživljavanjem postojećeg prostora, pa je samo tako mogao i raditi.

Ekscesa nije moglo biti, osim onih kreativne naravi /Michelangelo: Mojsije, Pietà/, a oni su označavali pomak koji također danas osjećamo u suglasju postojeće vrijednosti dotičnog vremena i prostora.

Danas to iz više razloga nije tako, ali ne bi smjelo biti i bitno oprečno. U našem je vremenu nužan jedan voditelj, jedna osnovna »ideja o prostoru« koja bi morala objediniti više kreativno sličnih /slično vrijednih/ individualnosti koje su kadre uživiti se u osnovni koncept pretpostavljene prostorne ideje i velikom disciplinom domišljati ga i kreativno materijalizirati. Jedinstvo različitosti moguće je tek u jedinstvu duhovnih obzorja, gdje formalne razlike u pravom smislu moraju donositi zajedničkoj vrijednosti ostvarenja.

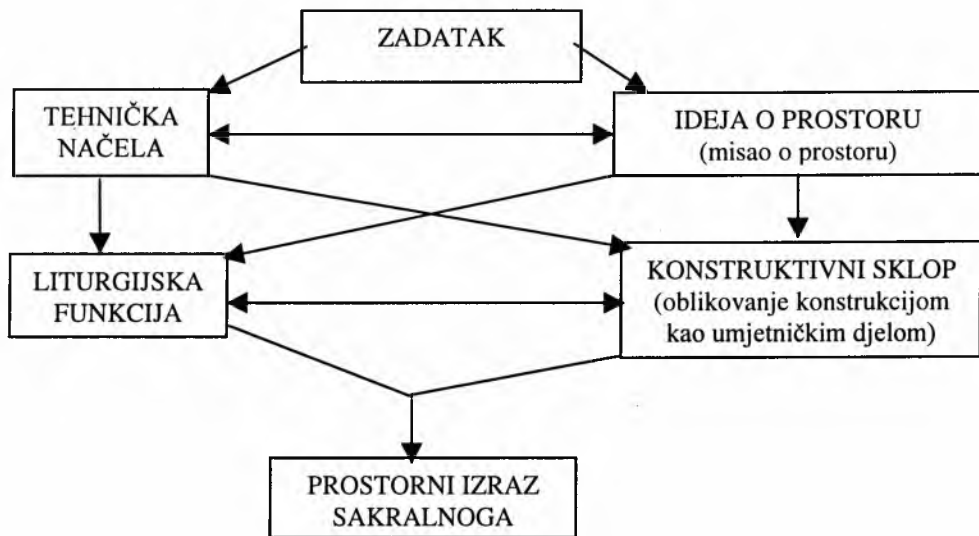
Umjetnost je u crkvi nužna, ali ne i dovoljna. I funkcija je u crkvi nužna, ali ne i dovoljna; prema tome crkvena je umjetnost uvijek u funkciji /funkcionalna/. Funkcija i estetika ovdje nemaju granice i teško ih je lučiti. Gotovo svako će zdanje prošlosti to pokazivati, možda ne uvijek istim dosegom, ali uvijek istim načinom. Zato je u povijesti teško zamisliva »gruba pogreška«; moguća je samo veća ili manja vrijednost jedne te iste snažne koncepcije. Snaga umjetničkog izražavanja ima moć i ona može utjecati na duhovni doživljaj samo ako svojim pokazivanjem nosi i duhovnost autora /umjetnika/. Tek tada prostor u zajedništvu umjetnosti osjećamo dijelom molitve.

Može li jedno vrijeme svjesno i intenzivno tražiti svoj izraz? Što znači, dakle, traženje prostornog izraza današnjice, kad znamo da se takav izraz spontano gradi životom. Ipak, vrijeme je kada moramo o tome misliti, jer od čekanja spontanog građenja vremenom možda ne bismo dočekali rezultate zbog niza poremećenih odnosa u svijetu. Stvaratelj bi, dakle, po svojoj savjesti i svojoj kreativnoj znatiželji morao tražiti mogućnosti ostvarivanja suvremenog sakralnog prostora, naravno s povijesnim pamćenjem, ako ga još nosi, sa svom složenošću problema, ako ga osjeća. Tu postoji i velika zamka, a to je traženje ad hoc »novog«, nekog fiktivnog stila sakralnog objekta.

Sva je težina u tome što moderna i suvremena arhitektura nemaju stila, pa ostaje na stvaratelju da se izrazi svom svojom vlastitošću i vlastitim »stilom« koji će postati zbilja.¹⁴ Sve do pojave moderne početkom našeg stoljeća i ne osobito moderni umjetnici ostvarivali su crkvene gradnje i crkvenu umjetnost. Postojao je tada strogi kanon kojega je trebalo poštivati, ali koji je i garantirao uglavnom uvijek zadovoljavajuće rješenje. Danas tome nije tako. U ostvarivanju sakralnih objekata nema nikakve garancije postizanja osnovnih vrijednosti, osim nažalost rijetke produhovljene kreativnosti graditelja. Jer zadaća je nove crkve-građevine privići ljude novim načinima, dijelom novim odnosima prema crkvi-građevini, novim oblicima umjetničkog izražavanja, da stvori klimu za prihvaćanje »nove tradicije«.

¹⁴ Giulio Carlo Argan, *Arhitektura i kultura*. Logos, Split, 1989., str. 176–182. Ovaj kontroverzni Arganov tekst o Le Corbusierovoj kapeli u Ronchampu raspravlja o traženju »stila moderne sakralne arhitekture« s ateističkog stanovišta, ali ne može prešutiti potrebu tog traženja. Argan se opravdano pita: nije li Le Corbusier prekoračio granice profesionalnosti »zauzevši stav misionara i propovjednika?« Argan, dakle, kroz crkvu u Ronchampu vidi Le Corbusiera kao vjemika.

Kako se čini da je put do vrijednog djela u ostvarivanju crkvene umjetnosti danas osobito složen, razložiti ću slijed koji je uz svu svoju čitkost, u suštini danas uglavnom i stvarno neproživljen.

Priložena slobodna shema pokazuje slijed kojim sam razglabao temu. Ona nije novost, jer se ostvaruje tijekom cijele povijesti, ona je samo prisjećanje u razmišljanju. Osobito treba napomenuti da međusobni složeni duhovni odnosi, relacije i korelacije nisu linearna shema, već slijed i osjećanje stvaralačkog genija koji shemu i znak jedini može uzdignuti do duhovnog uzvisja i nametnuti se kao movens istinitom stvaralačkom izrazu našeg vremena.

LITERATURA

- Justus Dahinden, *Bauen für die Kirche in der Welt*. NZN Buchverlag, Zürich, 1966.
- S. Nagel und S. Linke, *Kirchliches Bauen*. Bertelsmann Fachverlag, Gütersloch, 1968.
- Umberto Eco, *Kultura – Informacija – Komunikacija*. Nolit, Beograd, 1973. (poglavlje: *Funkcija i znak – semiologija arhitekture*, str. 205–270.)
- Hugo Schnell, *Der Kirchenbau des 20. Jahrhunderts in Deutschland*. Verlag Schnell und Steiner, München–Zürich, 1973.
- *Drugi vatikanski koncil – dokumenti* (glava VII, *Sakralna umjetnost i bogoštovni predmeti*, str. 63–71.). Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986.
- Tomislav Premerl, *Novi život povijesnog sakralnog prostora*. »Služba Božja«, Makarska, XXVII, 1987., 4, str. 352–360.
- isti, *Sakralni prostor danas u nas*. »Čovjek i prostor«, XXXIV, 1987., 10, str. 3.
- isti, *Novi sakralni prostor – problemi arhitekture*. »Čovjek i prostor«, XXXIV, 1987., 10, str. 10.
- B. Škunca, A. Badurina, F. Škunca, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*. Izd. F. Škunca, Zagreb, 1987. (A. Badurina, *Povijesni razvoj sakralnog prostora*, str. 13–81.; B. Škunca, *Crkva-građevina, što je to?* str. 83–118.; F. Škunca, *Izgradnja sakralnih objekata*, str. 119–187.)
- T. Premerl, *Korijeni i perspektive. Zapažanja o arhitekturi novih sakralnih prostora*. »Služba Božja«, Makarska, XXVIII, 1988., 4, str. 315–322.

- Radovan Ivančević, *Sakralna arhitektura, teorija i praksa*. »Čovjek i prostor«, XXXV, 1988., 3 (420), str. 27.
- Dubravko Horvatić, *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*. »Služba Božja«, Makarska, XXVIII, 1988., 2, str. 187–191.
- Bernardin Škunca, *Liturgijsko-teološka načela za arhitekturu naših crkava. Logos kai mysterion* (zbornik). Služba Božja, Makarska, 1989., str. 105–124.
- Interview: Tomislav Premerl. *Ljudska slika crkve*. »Kontura«, III, 1993., 21, str. 38–39. (interview vodila Sandra Križić-Roban)
- Adolf Adam, *Uvod u katoličku liturgiju* (21. pogl. *Liturgijski prostor*, str. 324–347.). Hrvatski institut za liturgijski pastoral, Zadar, 1993.
- Interview: Tomislav Premerl, arhitekt i teoretičar arhitekture. *Graditelj hrama*. »Večernji list«, XXXVIII, br. 11011, str. 20, 24. IV. 1994. (interview vodila Elena Cvetkova)
- Tomislav Premerl, *Crkveno graditeljstvo 20. stoljeća*. U katalogu izložbe *Sveti trag*, Muzej Mimara, Zagreb, 1994., str. 579–608.
- Adriano Comoldi, *L'architettura dell' edificio sacro*, Officina Edizioni, Roma, 1995.
- Tomislav Premerl, *Bogoslužni prostor u svjetlu povijesno-umjetničkih zakonitosti*. U zborniku: *Bogoslužni prostor – crkva – u svjetlu teologije arhitekture i umjetnosti*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral, Zadar, 1996., str. 97–110.

CONFUNCTION AND THE FUNCTION OF ART IN THE SACRAL ENVIRONMENT

SUMMARY. This problem has been present in sacral art throughout history, but it was always solved in harmony with theological principles and the development of art, always according to the spirit of the times. After the decline of spiritual unity of creativity in the twentieth century, the issue of sacral space and its artistic expression (concretisation of the sacral in space) had become quite problematic. The old values has been lost, and there are no new ones, so that the creative expression of the sacral is rarely recognizable. The »image of the Church« and the artistic forms of *Eternal*, *Sacred* and *Beautiful* are lost. The paper is intended to define the sacral space at several levels: what it should be, and what it should be like today, if in any way possible. However, the complexity and multifariousness of sacral space have always been a part of the theories concerning architecture and art, throughout history as well as today. Its particular qualities are, nevertheless, hard to define in our time, since we fear that their essence would not be understood. Today, it is hard to comprehend the historical sacral space, and even harder to establish a relation with the new sacral space, precisely because the new space does not start from eternal and true historical constants; to concretise these constants in space by our time and conscience often seems to be an insurmountable task. However, such creative and intellectual efforts have not been made often. Art is an element of a complex spiritual function in the totality of sacral space; by its forms, it is a part of the entire active spiritual, individual and collective confunctioning in contact with the *Eternal* and the *Sacred*.

The paper also discusses the issue of sacral space considered as the contemporary work of art, the issue of creative elements it introduces into art, the ways modern art responds to these, and finally, how it emerges through them as the creative achievement of time.

The distinctive qualities of sacral art require an artist uniting religious virtues with creative ones, as well as a whole array of consequent factors.